

İKİNCİ SAVAŞ SONRASINDA ORYANTALİST ÇALIŞMALAR

Yücel BULUT*

GİRİŞ

Edward Said oryantalistliği “hepsi birbirine dayalı birçok şey” olarak anlamakta ve genel kabul gören anlamlarını “en kolay kabul gören akademik manası”ndan başlayarak sıralamaktaydı: “Antropolog, sosyolog, tarihçi yahut dil bilimci olsun, özel yahut genel bir açıdan Şark’ı öğreten, yazıya döken yahut araştıran kimse oryantalisttir ve yaptığı şey oryantalistliktir. (...) Oryantalizm’in daha geniş bir manası vardır: Oryantalizm ‘Doğu’ ile ‘Batı’ arasında ontolojik ve epistemolojik ayırımı dayalı bir düşünüş biçimidir. (...) Şimdi oryantalistliğin üçüncü anlamına geliyorum: (...) Oryantalizm Şark ile uğraşan toplu müessesedir; yani Şark hakkında hükümlerde bulunur, Şark hakkındaki kanaatleri onayından geçirir, Şark’ı tasvir eder, tedris eder, iskân eder, yönetir; kısacası ‘Doğu’ya hâkim olmak, onu yeniden kurmak ve onun amiri olmak için’ Batı’nın bulduğu bir yoldur.”¹

Gerek oryantalist ve gerekse de oryantalistlik sözcüklerinin başlangıçlarından bugüne çok farklı anlamlara ve özelliklere sahip oldukları hepimizin malumudur. Bu süreç, burada ele alamayacağımız denli şaşırtıcı zenginlikler ve farklılıklar gösterir. Bugün ne *oryantalizm*, ne de *oryantalist* terimleri resmî olarak kullanılıyor. 1973 yazında Paris’te toplanan XXI. Uluslararası Oryantalistler Kongresi’nde terimin artık kullanılmaması kararlaştırılmıştı. Aynı toplantıda, kongrenin adının da, *Kuzey Afrika ve Asya Konulu Uluslararası Beşerî Bilimler Kongresi* olarak değiştirilmesi kabul edilmişti.²

Bu tebliğde; Doğu ve Batı’nın varlığı kadar eski bir tarihe sahip olmasına karşın akademik kurumlaşmasını ancak XIX. yüzyılda gerçekleştirmiş bulunan

* Dr., İÜEF Sosyoloji Bölümü.

¹ Edward W. Said, *Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Trc.: Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yay., 2. Baskı, 1989, s. 15-16.

² Bernard Lewis, "The Question of Orientalists", *New York Review of Books*, 24 Haziran 1982, s. 50.

oryantalizmin İkinci Savaş sonrasında Batı ülkelerinde almış olduğu yeni biçim irdelenecektir.

Çalışmamız, iki ana kısımdan oluşuyor: İlk kısımda, oryantlizmin Batılı devletlerin sömürgecilik faaliyetleriyle yakından ilişkili olması ve oryantlist çalışmaların aldığı yeni biçimin anlaşılması açısından gerekli olduğuna inandığımız için XX. yüzyıl siyasî tarihinin kısa bir değerlendirmesini sunmaya gayret ettik. İkinci kısımda ise, Fransa, İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği özelinde oryantlist çalışmaların Batı dünyasındaki gelişim seyrini ortaya koymaya çalıştık. Değerlendirmelerimizi, 1945–1980 dönemiyle sınırlandırmaya özen gösterdik. Bu kısımda, İkinci Savaş’tan modern dünyanın süper gücü olarak çıkan ABD’deki oryantlist çalışmaların seyrine daha geniş bir yer vermeyi de uygun gördük.

I

XIX. yüzyıl Batı Avrupa’nın tüm dünyaya hükmettiği bir yüzyıldı. XX. yüzyılın en önemli özelliklerinden birisi ise, Batı Avrupa’nın bu üstünlüğünü yavaş yavaş yitirmesi ve süper güç olarak Amerika Birleşik Devletleri [ABD] ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği [SSCB]’nin öne çıkmasıdır. XIX. yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında, Avrupa güç merkezleri arasında dünya egemenlik ilişkilerinde “liderlik” konusunda artan bir rekabetin varlığı dikkat çekmekteydi. Bu rekabet, bilindiği üzere, 1914–1918 yılları arasında milyonlarca insanın ölümü ve milyonlarca insanın da sakat kalması ile neticelenen, XX. yüzyılın iki büyük savaşından ilkinde sebebiyet vermişti.

Birinci Savaş, Avrupalı devletler için çok yüksek bir ekonomik maliyete ve insan kaybına yol açmıştı. Fakat bunun da ötesinde, Avrupa medeniyetinin kendine olan güvenini, aynı çizgide sonsuz bir gelişme olacağına dair inancını sarsmıştı. Rusya’da, Batı’nın dünya egemenliğine temel olan kapitalist değerleri tehdit eden Ekim Devrimi’nin gerçekleşmesi ve sömürgelerde ve Doğu’da ortaya çıkan Batı karşıtı isyanlar, bu tedirginliği artırmaktaydı.

Sömürgelerde görülen hareketlilik, sömürge sisteminin yeniden düzenlenmesi hususunda sömürgeci güçleri harekete geçirdi. Bu dönemde, Avrupa’da sömürge sisteminin yeniden yapılanmasına ilişkin tartışmaların yaygınlık kazandığı görülür.

İngiltere’de, Fransa’da ve ABD’de sömürge sisteminin problemleri tartışılmakta, meselenin çözümüne ilişkin öneriler getirilmekteydi.³ Hem 1920’li yılların gelişmeleri, hem de 1929 ekonomik buhranı Batılı devletleri sert önlemler almaya sevk etmişti.

Birinci Savaş sonrasında, ABD’nin geleneksel ‘Avrupa’nın siyasî sorunlarından uzak durma’ politikasına dönmesi, Rusya’nın ise Ekim Devrimi’nden sonra iç politika sorunlarının ağırlık kazanması ve ayrıca Avrupa devletlerinin Bolşevik Rusya’yı Avrupa işlerinden uzak tutma yönündeki tavırları nedeniyle Avrupa meseleleriyle alakadar olamaması; Avrupa devletlerine, dünya politikasındaki üstünlüklerinin hâlâ devam ettiği izlenimi veren aldatıcı bir görüntü sunmuştu.⁴ Bu görüntü üzerine kurulan siyasî denge, doğal olarak, uzun süreli olmadı: Almanya meselesi çözümlenememişti, hatta bu mesele başa çıkılması daha da zor bir hal almıştı. Kısa zamanda ekonomik büyümesini gerçekleştiren Almanya, bu gücüne denk bir siyasî konum elde etmenin peşinde koşmaya başlamıştı. Neticede, 1930’lardan itibaren Avrupa dengesi, statükonun devamından yana olanlar ile değişim yanlısı güçler arasında, Avrupa devletlerini ikinci bir büyük savaşa doğru götürecek yeni bir çekişme ile sarsıldı.

İkinci Savaş (1939–1945), yayıldığı alan ve kapsam itibariyle birincisine kıyasla çok daha geniş bir etkiye sahip oldu. Savaş, hem ekonomik ve hem de insan kayıpları açısından çok büyük bir yıkımdı. 40–50 milyon insanın ölümünden söz edilmektedir. Bu savaşta Atom Bombası’nın kullanıldığı hatırlanmalıdır. Tek bir bomba; 78150 kişinin ölümünden, 13982 kişinin kaybolmasından, 9428 kişinin ağır ve 22957 kişinin hafif yaralanmasından sorumluydu. Avrupa’nın her yerinde ekonomi kan kaybetmişti. Fakat savaştan olumlu etkilenenler de vardı. ABD savaştan yıkılmadan çıkan tek büyük sanayi ülkesiydi. Gayri safi milli hâsılası 1939–1945 arasında 91 milyon dolardan 169 milyona çıkmış, aynı dönemde ülkenin sanayi üretimi ikiye katlanmıştı.

³ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri: 1500’den 2000’e Ekonomik Değişme ve Askerî Çatışmalar*, Trc.: Birtane Karanakçı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1990, s. 337.

⁴ Oral Sander, “20. Yüzyıl Tarihinin Temel Özellikleri”, a.mlf., *Türk Dış Politikası*, Dr. Melek Fırat (der.), Ankara: İmge Kitabevi, 1998, s. 32.

Savaş sonrasında koşullarında Batı dünyasında, hem iç bünyesindeki liderlik kavgalarını, hem de sömürgelerde ve Doğu'da yükselmekte olan Batı karşıtı hareketleri önleyerek Batı dünya egemenliğinin devamına izin veren yeni bir düzenleme ile karşılaşılır. Savaş sonrasında uluslar arası ilişkiler tarihi, bir anlamda, 1960'ların ortalarına kadar belirgin bir biçimde olmak üzere, iki karşıt ideolojiye bağlanmış —İkinci Büyük Savaşta Hitler Almanyasını ve Mussolini İtalyasını dize getiren— ABD ile Sovyetler Birliği'nin yeryüzünde etki kurmak için gösterdikleri çabaların öyküsüdür.⁵

İkinci Savaş sonrasında koşullarında, Batı Avrupa devletleri, egemenlik ilişkilerindeki lider konumlarını, İkinci Savaş'tan yükselen yeni güç olarak çıkan ABD'ye devretmek zorunda kalmışlardı. Bu, aynı zamanda, yeni koşullarda toplumlar arası ilişkilerde ortaya çıkan gelişmeleri yorumlama ve çözümleme tekeli de ABD'ye kazandırmıştır. Bu durumun en somut göstergesi, modernleşme, kalkınma, gelişme iktisadi türünden konuların ABD'nde üslenmiş akademik çevrelerde geliştirilmiş olmasıdır.⁶

Dünyanın bir numaralı ekonomik gücü ABD, savaş sonrasında diğer bir etkin gücü SSCB'nin liderliğindeki bloğa karşı mücadeleden de kaçınmadı. Savaş sonrasında, Amerikalılar, Avrupa'nın yeniden yapılanmasına olanak veren Marshall Planı'nı uyguladılar. Buna paralel olarak Harry Truman'ın başkanlığında, komünizmin yayılması tehlikesini engelleme siyasetini başlattılar (1950–1953). Sovyet genişlemesini sınırlandırmayı hedefleyen engelleme ilkeleri gereğince Kore'ye ve Vietnam'a müdahalelerde dahi bulundular.

Savaş sonrasında yükselen diğer gücü SSCB, Ekim Devrimi sonrasında kısa süren emperyalizm karşıtı çağrı ve tutumunu terk etmiş, bir anlamda, Batı dünya egemenliğinin uygun gördüğü bir tutum geliştirme yolunu tutmuştur. Kapitalist Batı'da meydana gelen gelişmelere karışmamaya özen göstermiştir. Rupert Emerson'un da belirttiği gibi, SSCB'nin anti-emperyalist tutumunun "dizginleri

⁵ Oral Sander, a. g. e., s. 38.

⁶ Bkz.: İsmail Coşkun, *Modernleşme ve Bağımlılık*, Yayınlanmamış Doçentlik Çalışması, İstanbul, 1998, s. 35. Ayrıca bkz.: A.mlf., "Modernleşme Kuramı Üzerine", *İÜEF Sosyoloji Dergisi*, (İstanbul: 1989), 3. Dizi, Sayı: 1, s. 289-304; Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, İstanbul: Küre Yay., 2004.

sıkıca çekilmişti.”⁷ 1941’den beri SSCB, çeşitli komünist partilerde de kendini gösteren bir saygınlıktan yararlanıyordu. Doğu Avrupa’da komünist partiler Kızıl Ordu’nun bu ülkelerdeki varlığının da desteğiyle iktidara gelirken, Batı’da komünistlerin direniş hareketlerine katılmış olmaları, yeni kurulan hükümetlerde yer almalarına olanak tanıdı. Kızıl Ordu’nun Orta ve Doğu Avrupa’da ilerlemesinin en önemli sonucu, Çekoslovakya, Polonya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk ve Yugoslavya’nın SSCB’nin nüfuzu altına girmeleri oldu.

Gerek savaş sırasında ve gerekse de sonrasında, Doğu ülkelerinde Batı karşıtı hareketlilik artmış, sömürgelerde milliyetçi akımlar hareketlenmeye ve bağımsızlık talepleri yükselmeye başlamıştı. Japonların Güneydoğu Asya’daki Avrupa sömürgelerinden çekilmeleri ile sömürgeci ülkeleri uğraştıracak bağımsızlık yanlısı ve milliyetçi hareketler hızla yayıldı. 1947’de Hindistan’ın bağımsızlığını kazanmasından itibaren Asya ve Afrika, güçlü bir anti-emperyalist hareketle sarsılacaktı. “Geleneksel Doğu merkezlerinde, Çin, Hindistan, Mısır gibi ülkelerde ‘kabarık renkli insanlar dalgası’, II. Dünya Savaşı öncesi, bütün kesafeti ile sürmekte ve giderek bütün sömürgelere yayılma temayülü göstermektedir. Batı-dışı toplumlar kendi kaderleri üzerinde söz sahibi olma, mevcut Batı egemenlik ilişkilerinin dayatmalarını kırma arayışındadırlar. Eski düzen koşulları içinde Batı egemenlik ilişkileri, geleneksel Doğu merkezlerinde ve sömürge haline getirilmiş Batı-dışı alanlarda ciddi anlamda sorunlara muhatap olmakta, direnmelerle karşılaşmaktadır.”⁸

Eski oyun oynanıp bitmişti. Birinci Savaşın patladığı devrede bile, Batı emperyalizminin ileriye doğru hamlesi hızından kaybetmeye başlamıştı. İki savaş arasında da, emperyalist devletler, sömürgelerde bir dizi tavizler vererek tutunabilmekteydiler.⁹ Sömürge halklar, artık eskisi gibi yaşamaya razı değillerdi ve emperyalizme karşı savaşıma daha etkin olarak katılıyorlardı. Öte yandan emperyalist ülkeler de, artık kendi sömürgelerini eski kalıplara göre yönetemiyorlar ve sömürge politikalarını değiştirmek zorunda kalıyorlardı.¹⁰ Bu gelişmelerde, “sömürgeci

⁷ Rupert Emerson, *Sömürgelerin Uluslaşması: Asya ve Afrika Halklarının Ortaya Çıkışları*, Trc.: Türkkiye Ataöv, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yay., 1965, s. 33.

⁸ İsmail Coşkun, a. g. ç., s. 34.

⁹ Rupert Emerson, a. g. e., s. 4.

¹⁰ V. Vahruşev, *Yöntemleriyle ve Manevralarıyla Yeni-Sömürgecilik*, Trc.: Cemil Aslan, (İstanbul: Konuk Yay., 1978), s. 19.

devletlerin, savaştıkları öteki sömürgeci devletleri yenebilmek için, sömürge halklarının güçlerine gereksinim duymuş olmaları”¹¹ ve hem Birinci, hem de İkinci Savaş’ta bu güçlerden fiilen yararlanmalarının sömürge halklarında yaptığı bilinç değişikliklerinin ve bu esnada, ellerinde bir silah birikiminin oluşmasının da payı bulunmaktadır.

Rupert Emerson’un da haklı olarak belirttiği gibi, 1945 yılında milliyetçiliğin görülmediği pek az sömürge kalmıştı.¹² “Sonra, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından, sömürgecilik şaşkırtıcı bir biçimde dünya genelinde sona erdi.”¹³ Sömürge düzeni artık yalnızca sömürgelerin zayıflığı üzerine kurulu olduğundan ve ancak —her iki anlamda da— “zor” ile ayakta kaldığından, eski sömürge devletlerinin düşmanca rekabetinin yarattığı bitkinlik, *decolonization* sürecini¹⁴ zorunlu kıldı. Bundan böyle, bu “kan gölüyle gençleşen yeni bir Batı’yı temsil eden yeni egemen güç ABD, sömürge mirasını reddetmiştir.¹⁵ Avrupalı devletlerinin aksine önceki sistemde sömürge sahibi olmaması, ABD’ye bu konuda bir avantaj sağlamıştır. O nedenle ABD, sömürge sisteminin “yeniden düzenlenmesi” hususunda Avrupalı devletlere nispetle çok daha “radikal” davranabilmiştir. Hatta savaş boyunca da gözlenebilen ABD’nin bu anti-emperyalist tavrı nedeniyle, Üçüncü Dünya’nın pek çok önderinin yüzü ABD’ye dönük olmuştu.¹⁶

Savaş hem sömürgeci güçlerin zayıflamasına yol açmış, hem de sömürge halklarında yeni umutlar yaratmıştı. Bir yandan Asyalılar, Japonların nasıl kolaylıkla

¹¹ Oral Sander, a. g. e., s. 43.

¹² Rupert Emerson, a. g. e., s. 24.

¹³ Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünsel ve Siyasal Sorgulama Çalışması*, Trc.: Necmiye Alpay, İstanbul: Hil Yay., 1999, s. 301.

¹⁴ Üçüncü Dünya halklarının sömürge yönetimlerinden bağımsızlıklarını elde ediş sürecini anlatmak için kullanılan *decolonization* terimi, ilk kez 1932 yılında Alman akademisyen Moritz Julius Bonn tarafından Sosyal Bilimler Ansiklopedisi’nin “emperyalizm” maddesinde kullanılmıştı. Ancak terimin yaygın kullanımıyla 1950’li ve 1960’lı yıllarda karşılaşılır. Ayrıca terim, dekolonizasyon sürecinde inisiyatifin sömürgeci güçlerde olduğunu göstermek amacıyla kullanılabileceği endişesiyle kimi Asyalı ve Afrikalılarca eleştirilmiştir. Onlar bu terimin yerine, kendi “kurtuluş mücadeleleri”nden ya da “bağımsızlıklarını geri almaktan” söz etmeyi tercih etmektedirler. Bkz.: M. E. Chamberlain, *Sömürgeciliğin Çöküşü (Dekolonizasyon)*, Trc.: Recai Dönmez, Ankara: Rehber Yay., 1993, s. 7.

¹⁵ Serge Latouche, *Dünyanın Batılılaşması: Gezegeneğimizin Birörnekleşmesinin Anlamı, Önemi ve Sınırları Üstüne Bir Deneme*, Trc.: Temel Keşoğlu, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1993, s. 29.

¹⁶ Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm*, s. 361.

Güneydoğu Asya'daki sömürgeci otoriteleri tasfiye ettiklerini görüyorlardı, öte yandan dünyanın yeni egemen güçleri ABD ve SSCB sömürgeci sisteme karşı olduklarını ilan ediyorlardı. Savaş sonrasında koşullarında, eski tür egemenlik uygulaması olarak sömürge sistemi çok hızlı bir şekilde tasfiye edilmiş ve pek çok sömürge ülkesine *siyasî bağımsızlıklar verilmiştir*. Eski sömürgelerdeki düzinelerce halk politik bağımsızlığını kazanmış, Asya'da, Afrika'da ve Latin Amerika'da 80'e yakın yeni devlet kurulmuştu. Kurulan bu bağımsız devletler, bir ölçüye kadar sömürge halklarının direnmelerinin bir neticesiydi ve o nedenle de, kimileri için "eski sömürge halklarının kendi kendilerini yönetme yeteneğinden yoksun oldukları hakkındaki mitosun nihai şekilde parçalanması anlamına" gelmekteydi.¹⁷ Ancak bir yönüyle de bu devletlerin bağımsızlıkları; Batı dünyasının, kendisine karşı oluşmuş hareketleri, "içerme" amacına matuf "emperyalizmin onayladığı" biçimsel "türden" bağımsızlıklardı.¹⁸ Batılılaşmış seçkinler arasından çıkan milliyetçi önderler, Roosevelt'in ve Churchill'in 1941 Ağustosunda açıkladıkları Atlantik Belgesi'yle Nisan-Haziran 1945'te San Francisco Konferansı'nda kabul edilen Birleşmiş Milletler Şartı'nda dile getirilmiş olan "halkların kendilerini yönetme hakkı" ilkesinin uygulanmasını talep ediyorlardı. Bunun ötesinde Marksist ideolojiden etkileniyor ve milli kurtuluş mücadelelerine desteğini arttırmakta olan SSCB tarafından cesaretlendiriliyordu.

Sömürgecilik iki ana evreden geçerek son buldu: Birinci evre, 1945–1954 dönemini ve özellikle Asya Kıtası'nı; ikincisi 1955–1966 dönemini ve öncelikle Afrika Kıtası'nı kapsar.¹⁹ Kolaylıkla anlaşılacağı gibi, *decolonization* süreci "mutlak" bir bağımsızlaşmayı değil, yeni koşullara uygun değişik türden bir "bağımlılaşma"yı getirmiştir. Yeni düzenlemelerle birlikte kullanılan ekonomik ve başka yöntemler, "gözle görünmez" muazzam bir yeni-sömürge imparatorluğunun kurulmasını mümkün kıldı. Bu şekilde Batılı sömürgeci güçler, hem sömürgelerin denetim dışına çıkmasına izin vermemekte, hem de önceki sistemin zorunlu kıldığı devasa bir "sömürge bürokrasisi" yükünden kurtulmaktadırlar. Ayrıca Batı-dışı halkların

¹⁷ V. Vahruşev, a. g. e., s. 23.

¹⁸ Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm*, s. 21.

¹⁹ Sömürgeciliğin tasfiye sürecini izlemek için bkz.: Hubert Deschamps, *Sömürge İmparatorluklarının Sonu*, İstanbul: Gelişim Yay., 1975; Türkaya Ataöv, *Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri*, Ankara: AÜ SBF Yay., 1977; M. E. Chamberlain, a. g. e. ve Rupert Emerson, a. g. e.

tepkileri, artık, “sömürgeci Batı”ya değil, öncelikle toplumlarının idaresini ellerinde bulunduran Batıcı seçkinlere yönelecekti. Üstelik bağımsızlıklarına kavuşan bu ülkelerin, gerek iktisadî ve gerekse de siyasî, sosyal ve kültürel alanda alternatif çözüm arayışlarının başarısızlıkla neticelenmesi, sonuçta Batı dünyasının üstünlüğünü pekiştirmek için *kullanılan* bir argüman sağlamaktaydı.

Sömürgeciliğin sona erishi, bağımsızlıklarını elde eden bu “renkli insan”ların sömürgeci “beyaz insan”la eşit seviyede kabul edildikleri anlamına gelmez. Bu topluluklara verilen “üçüncü dünya” ismi bile, önceki dönemlerde var olan belli önyargıların, Beyaz Adam’ın üstten bakışının hala devam ettiğinin bir göstergesi olarak alınmalıdır. Dahası, “barış, işbirliği, yaratıcı amaçlar için üretim, insanın tutsaklıktan kurtuluşu ve gelişmesi gibi, tarih kadar eski özelemlerin, tarihte ilk kez tek tek düşünürler, düşü öğretiler, hatta belirli akım ve uluslar yerine, yeryüzü nüfusunun çoğunluğunca ele alınması ve bayraktarlığının yapılması” gerektiği iddialarının, “böylesine birbirine bağımlı olan yeryüzünde teknolojinin kaynağı sınırlı sayıda ülkenin tekeline tutulmak”²⁰ istendiği gerçeği ışığında yeniden değerlendirilmesi gereklidir.

Savaş sonrasının yeniden yapılanma sürecinde, önceki dönemin çekişmelerinin en alt düzeye çekilmesine gayret edilmiştir. Öncelikle ciddi iç çekişmelere, dolayısıyla da Batı’nın zayıflamasına sebebiyet veren birbiriyle çekişme halindeki farklı merkezlerin ortadan kaldırılması ve egemenlik ilişkilerinin yönetiminin ortak bir zeminde ve tek merkezden yürütülmesi uygun görülmüştür.²¹ Yeni düzen, yeni bir anlayışa ve buna uygun yeni siyasî, iktisadî ve kültürel kurumlara ihtiyaç duymaktaydı. İhtiyaç duyulan müesseseler de peş peşe kurulmaya başlandı. Bu kurumların başında Birleşmiş Milletler Örgütü [BM] gelmektedir. 1944’ten itibaren kapitalist Batı ve SSCB, savaşı önlemeyi başaramayan Cemiyet-i Akvam’ın yerine dünyada barış ve güvenliğini güvence altına alınmasını sağlayacak uluslar arası bir örgütün oluşturulması konusunda anlaşmaya vardılar. BM, 26 Haziran 1945’te kuruldu. BM’ye bağı —Dünya Sağlık Örgütü [WHO]; BM Çocuklara Yardım Fonu [UNICEF], Uluslar arası Çalışma Örgütü [ILO], BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

²⁰ Oral Sander, , a. g. e., s. 45.

²¹ Baykan Sezer, *Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi*, Ankara: İÜEF Yay., 1997, s. 82.

[UNESCO],²² Dünya Tarım Örgütü [FAO] gibi— bir çok alt kurum, komisyon, kuruluş, ajans oluşturularak dünya genelindeki ilişkilere yeni bir biçim verilmeye çalışıldı. Ayrıca uluslar arası düzeyde sermaye hareketlerini yönetmek için Uluslar arası Para Fonu [IMF], uluslar arası yatırımları düzenlemek amacıyla Dünya Bankası ihdas edildi. Ayrıca, iki savaşın da belirleyici sebebi olan Avrupalı devletlerin sömürge elde etme noktasındaki rekabetinin ve savaşa sebebiyet veren çekişmesinin önüne geçmek amacıyla “sömürü ortaklaştırılmıştır”. Esas itibarıyla, 1950 sonrasında çok uluslu şirket örgütlenmelerinin yoğunlaşması dikkat çekicidir. Çok uluslu şirketlerin, faaliyet gösterdikleri ülkelerin iktisadî ve sınaî alanın biçimlendirilmesinden iç siyasetlerinin yapılanmasına kadar pek çok alanda ciddi etkide bulduklarına işaret edilmektedir.²³

Daha önce de belirtildiği üzere, Batı Avrupa'nın bir güç merkezi olarak dünya politika sahnesinden çekilmesinden sonra, dünya en az yirmi yıl kesin çizgileriyle ABD ve SSCB'nin çevresinde “iki kutuplu” bir nitelik kazandı. Müttefikler arasındaki bazı anlaşma maddelerinin çiğnenmesi ve 1945–1946 yıllarında güç kullanılması, genelleşen bir soğuk savaşa²⁴ yol açtı. Soğuk savaş 1947'den 1962'ye dek sürdü. Bu savaş, ABD ve SSCB ile onların müttefikleri arasında siyasî ve iktisadî zeminlerde aralıksız yürütülen bir mücadeleydi. Bir nükleer felaketten çekinildiği için silaha ender olarak başvuruldu (Kore'de, 1950–1953).

Bandung Konferansı (1955)'ndan sonra, Afrika-Asya hareketi bağlantısızların daha önce aldığı tavırları benimsedi. 1961'de Tito, Nehru ve Nasır'ın himayelerinde Belgrad'da toplanan ilk Bağlantısızlar Konferansı'na 25 ülke katıldı. Konferans şu beş ilkeyi devletlerin onayına sundu: Barış içinde bir arada yaşama üzerine kurulu bağımsız bir politika izlemek; ulusal kurtuluş hareketlerini desteklemek; hiçbir askerî

²² Yeni dönemde, UNESCO aracılığıyla ülkelerin ders kitaplarının yazımına bile müdahale edilmektedir. Bkz.: Lory-Gregory Koullapis, “Türkiye’de Tarih Ders Kitapları ve UNESCO’nun Önerileri”, Salih Özbaran (yay. hzr.), *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları—1994 Buca Sempozyumu*, 29 Eylül-1 Ekim 1994, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1995, s. 273-282. UNESCO’nun önerilerinin tam metni için bkz.: Robert Harris (ed.), *The Teaching of Contemporary World Issues*, Paris, 1986, s. 173-182.

²³ Çok uluslu şirketler için bkz.: Nuri Yıldırım, *Uluslar arası Şirketler*, (İstanbul: Cem Yay., 1978). Ayrıca bkz.: Fikret Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, (Ankara: İmge Yay., 1994).

²⁴ “Soğuk Savaş” terimi ilk kez, ABD Başkanı Harry S. Truman’ın malî danışmanı Bernard Baruch’un 1947’de verdiği bir demeçte kullanılmıştı. Bkz.: Oral Sander, *Siyasî Tarih 1918-1994*, Ankara: İmge Yay., 5. Baskı, 1996, s. 196.

pakta dâhil olmamak; bir başka güçle ikili bir anlaşma yapmamak; kendi toprakları üzerinde yabancı askerî güçlerin üslenmesine izin vermemek. Bağlantısız ülkeler, Amerikan hegemonyasını dengeleyebilmek için uzun süre SSCB'yi doğal bir müttefik olarak kabul ettiler. 1960–1961 Çin-Sovyet anlaşmazlığından sonra ise bu iki ülke arasında bölündüler. Çin modeli, kırım ağır bastığı ülkelerde büyük bir ilgi gördü. Bağlantısızlar hareketi 1970'li yılların sonundan itibaren etkisini kaybetti. 1980'lerden itibaren Üçüncü Dünya ülkeleri Batılı sanayileşmiş ülkeler ve uluslar arası finans kurumları karşısında borçlarını hafifletmeye büyük önem verdiler.

Sanayileşmiş ülkeler ile bağımsızlıklarına yeni kavuşmuş ülkeler arasındaki ekonomik eşitsizlikler ortaya yeni problemler getirdi. Yeni Sömürgecilik denilen şey de işte bu şartlarda ortaya çıktı. Ekonomik alanda yeni sömürgecilik, millî iktisadî programları için söz konusu ülkelerin yeterli bağımsızlığa sahip olmamasıyla ve bölgelerini ilgilendiren uluslar arası siyasî kararlara katılamayışlarıyla belirleniyordu. Gerçekten de, Üçüncü Dünya ülkelerindeki sanayi yatırımlarına genellikle egemen ülkelerin hükümetleri veya çok uluslu şirketler karar veriyordu.

Gerek iki savaş arasında ve gerekse de İkinci Savaş sonrasında dünya genelinde meydana gelen siyasî gelişmeler, başka bir deyişle dünya egemenlik ilişkilerindeki değişikliklerin etkisi, Batı'nın genelde Batı dışı toplumlara, özelde ise Doğulu toplumlara bakışına da yansımakta gecikmedi. Yeni dönemde Doğulu toplumlara, önceki dönemlere kıyasla daha olumlu bir tarzda yaklaşıldığı gözlenmektedir.

Bu, egemenlik ilişkilerinin Batı liderliğinde fakat dönemin şartlarına ve güç dengelerine uygun bir biçimde sürdürülmesi için gerekli bir değişiklikti. Söz konusu olumlu yaklaşımın, tüm Doğulu toplumlar için ve üstelik her dönem için geçerli olmadığını da belirtmek gereklidir. Aslında bu dönemde, geçmişte üretilmiş kimi imajlardan vazgeçilmemiş ve onlardan sonuna kadar yararlanılmaya devam edilmiştir. Hatta bu imajlar, çağın gelişmiş iletişim araçları vasıtasıyla önceki dönemlerle kıyaslanamayacak denli geniş bir kullanım alanı bulmuş ve yaygınlaştırılmıştır. Hatta ABD öncülüğünde gerçekleştirilen yeni düzenlemelerle, Doğulular hakkındaki olumsuz imajlar, bizzat bu toplumların aydınları, idarecileri tarafından da benimsenmiş ve yaygın bir biçimde kullanılmıştır. 11 Eylül 2001 tarihinde New York'taki İkiz Kulelere uçakla yapılan saldırı sonrasında ABD Başkanı George W. Bush'un tüm Batı toplumunu yeni bir "haçlı seferi"ne davet etmesi ya da

İtalya Başbakanı Silvio Berlusconi'nin "İslam'ın ilerlemeye engel olduğu" şeklindeki sözleri hala birtakım önyargıların köklü bir biçimde devam ettiğinin örnekleridir. Bütün bunların ötesinde; Batı dünyasında yazılı ve görsel basının olayları sunuş biçimlerinin ve Hollywood sinemasının yaygın bir biçimde kullandığı İslam ya da Arap imajının, gerçeği yansıttığı ya da söz konusu imaj üretiminden bağımsız olduğu pek söylenemez.

1945 sonrasında oryantalist çalışmalar, çağın bilimsel ve teknolojik araçlarıyla daha da zenginleşerek sürdürülmüştür. Oryantalist çalışmalar modern beşerî bilimlerden gerek yöntembilim ve gerekse de açıklama modelleri açısından önemli ölçüde yararlanmışlardır: "Sonunda beşerî ilimlerdeki problematikler doğu incelemelerini de etkiler. Sayıları gittikçe artan uzmanlar, dikkatlerini ortaçağ İslam dünyasına da teksif etseler, daha yeni dönemlerin İslam dünyasına da, problemleri sosyolojik açıdan ele almaktadırlar. Uzun zaman yüzüstü bırakılan ekonomik tarih ve sosyal tarih, sayıları gittikçe artan uzmanlar tarafından işlenmektedir artık."²⁵ Sosyolojik eğilimli ilk İslamoloji kongresi, 11-14 Eylül 1961 tarihleri arasında Brüksel'de toplandı: *Colloque sur la Sociologie Musulmane*.²⁶ İslam'ın çıkışından çağdaş dönemine kadar İslam dünyasının iktisat tarihine ayrılmış ilk toplantı, 1967 yılında Londra'da gerçekleştirildi: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. Kongrede, Jean Sauvegenet, Bernard Lewis, Claude Cahen gibi alanın önde gelenleri çalışmalarını sunmuşlardı. Bu dönemde oryantalist çalışmalar alanında, filolojik çalışmaların ötesine geçmeye, sınırlı da olsa belli açıklama biçimlerine ulaşmaya dönük bir gayret içine girilmiştir.

Bu dönemin oryantalist çalışmalarında karşımıza çıkan bir diğer yenilik, yerli uzmanlarla geniş bir işbirliği ağının kurulmuş olmasıdır. Yerli araştırmacılar, uzun zaman, Batılı araştırmacı/uzman için bilgi taşıyıcısı olmaktan öte bir role sahip olamamıştır. Batılı araştırmacılar, yerli akademisyenin getirdiği bilgileri "yeni baştan ele alıp değerlendirme ve yorumlama" ihtiyacı duymuşlardır. Bu, yerli

²⁵ Maxime Rodinson, *Batıyı Büyüleyen İslam*, Trc.: Cemil Meriç, İstanbul: Pınar Yay., 1983, s. 82.

²⁶ Tüm değişme iddialarına rağmen, Batı'nın Doğu'ya bakışına hala hâkim durumdaki belli önyargıların devam ettiğine güzel bir örnektir bu konferans. Abdülmelik'in belirttiğine göre, Arap ve Müslüman topluluklar hakkında konuşmak üzere toplanan bu konferansta söz alan konuşmacıların yirmisi arasında tek bir Doğulu akademisyen yoktu. Bkz.: Enver Abdülmelik, "Krizdeki Oryantalizm", [Trc.: Melike Kır], A. L. Tibawi, Enver Abdülmelik ve Hamid Algar, *Krizdeki Oryantalizm: Eleştiriler* İstanbul: Yöneliş Yay., 1998, s. 26.

akademisyenin niteliklerine duyulan güvensizlik ve ayrıca da, bilgiyi yorumlama, ona hükmetme hakkının sadece Batılı efendiye ait olarak görülmesinden kaynaklanmaktaydı. Yerli uzmanlara bu noktada “bilgi üretme” hakkının tanınması, bir yönüyle, Batı dışı toplumların bağımsızlıklarını kazanmaları ve kendileri adına konuşma konusundaki ısrarlarının bir sonucudur. Fakat belki bundan daha da önemli olan ve üzerinde durulması gereken sebep; sömürgeci devletlerin, yerli topluluklara, kendi istedikleri türde sonuçlar doğuracak bir bilgi üretim mekanizmasını kabul ettirmiş olmalarıdır. Pazarda onay gören yerli —uzmanın ürettiği— bilgi de, en nihayetinde, Batılı bilginin “evrensel”, dolayısıyla “doğru” olduğu ön kabulünden hareketle üretilmiş olmalıdır! Başka bir deyişle, Batı dışı toplumlarda üretilen bilgi, Batılı bilgi üretim şablonlarına uygun bir biçimde üretildiği için “akademik pazar”da kabul görmektedir. Üretilen bilginin ya da Batılı akademik çevrelerde “dikkate alınan” ve “ilgiyle izlenen” Batı-dışı toplumların yazarlarına bakılacak olursa, bunların büyük ölçüde Batılı akademik çevrelerden “icazetli” oldukları görülecektir. Batılı şablonlara uymayan ya da Batılı dogmaların ötesinde üretim gerçekleştiren yazarlar, çoğunlukla “akademik standartlara uymamak” ile “ideolojik”, “dogmatik”, “fanatik” ve “saldırgan” olmakla suçlanacaklardır. Ayrıca söz konusu yazarların eserlerinde temel alınan referanslara bakıldığında da, neticede, eseri değerli kılan şey, “sahip olduğu tez veya tezlerin geçerliliği” değil, yazarının “hangi akademik —ve emperyal— çevrelerle ilişkili olduğu”dur. Bu noktada, ilmî geçerlilikleri ya da edebî değerleri tartışılır olmasına rağmen, Salman Rüşdi’nin eserlerinin Batılı çevrelerce özel bir gayretle yaygınlaştırılması dikkate değer bir örnek oluşturmaktadır.²⁷

Önceki sayfalarda, İkinci Savaş sonrasında modernleşme kuramlarının revaç bulduğundan bahsedildi. Batı-dışı, sömürge olma halinden yeni kurtulmuş toplumların modernleşmelerinin, başka bir deyişle batılılaşmalarının, “nasıl” gerçekleştirileceği çağdaş sosyal bilimlerin önemli bir konusu olmuştur. Buna paralel olarak, oryantalist çalışmalarda, çağdaş sosyal bilimlerin sunduğu her türlü imkânı da kullanarak, Doğulu toplumların eski dönemlerini ve dillerini incelemek kadar, şu anlarına ilişkin çalışmalar yapmak da önem kazanmıştır. Bu toplumların modernleşmeye ne ölçüde müsait oldukları, geçmişteki modernleşme çabalarının

²⁷ Batı dışı toplumlarda üretilen bilginin değeri, Batı’da üretilen bilgiyle ölçülmektedir. Üretilen bilginin değerinin belirlenmesinde Batılı otoritelerin etkisini ele alan eleştirel bir inceleme için bkz.: Korkut Tuna, *Batılı Bilginin Eleştirisi Üzerine*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2000).

gösterdiği özellikler bu çalışmaların yoğunlaştıkları konuları oluşturmaktadır. Hatta Doğulu toplumların geçmişleri de bugünkü sorunları bağlamında ele alınmaya başlandı. Doğulu toplumların tarihine, “bu toplumlar acaba hangi yol izlenerek modernleştirilebilir” sorusu bağlamında ilgi duyuldu. Toplumların bu dönemleri tarih, iktisat, sosyoloji, antropoloji, istatistik, siyaset bilimi gibi bilimlerin gerek yöntemleri ve gerekse de ulaştıkları açıklama modelleri kullanılarak ele alınmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede çeşitli türde saha araştırma çalışmaları, oryantalist incelemelerde gittikçe artan bir yoğunluk kazanmıştır.

ABD'nin önceki dönemin sömürgecilik tecrübesinden yoksun oluşu, yeni egemenlik ilişkilerinde uhdesine aldığı liderlik konumunu sürdürmesinde kendisine köstek değil, destek olmuştur. Bir yandan ABD, önceki sömürgecilik döneminin “olumsuz” birikimini kolaylıkla ret edebilmiş, öte yandan da, bu birikimin “kendi lider konumunu sürdürmesine imkân verecek yönlerini” kullanabilmiştir. ABD, Avrupalı sömürgeci devletlerin Asya ve Afrika topraklarındaki kirli mirasına bulaşmamış olduğu şeklindeki —gerçekte bir yanılısamadan ibaret olan— görüntüsü²⁸ nedeniyle Batı-dışı toplumlarla “daha dostça ve sıcak” ilişkiler kurabilme başarısını göstermiştir. Kendi emperyalist sistemini, Batı-dışı toplumlara da “görece” bir konum vererek önceki sömürgeci sistemden değişik bir tarzda kurmuştur. Oryantalist bilgi üretiminde de, ABD, benzer şekilde, ayırıcı bir tavır takınmamıştır. Bilgiyi “asil” ve “adi” diye ayırmamış, kendi üstünlüğünü devam ettirecek bilgiler “kimden” ve “nasıl” gelirse gelsin pragmatik bir tarzda kullanabilmiştir. Sahip olduğu askerî, iktisadî ve siyasî güce bağlı olarak da, toplumlar arası farklılıkları, kendi üstünlüğünü besleyen zenginlikler haline başarıyla getirebilmiştir.

İkinci Savaş sonrasında meydana gelen siyasî koşullara paralel olarak oryantalizm alanında görülen bu değişimler, aynı zamanda oryantalizme yönelik eleştirileri de teşvik etmiştir. Egemenlik ilişkilerinde önceki dönemin formlarının aşılmasına paralel olarak, Doğulu toplumların araştırılmasında kullanılan yöntemler

²⁸ ABD'nin neticede tarihsel olarak, Avrupalı devletlerin Güney Afrika, Avustralya veya Kanada'da uyguladıklarına benzer farklı bir sömürgeleştirme projesi sonucunda oluştuğu ve köklerinde Kızılderili katliamları ve kölecilik uygulamalarının beslediği kanlı ve kirli bir mirasın bulunduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu gerçekler, ABD'deki oryantalist çalışmaların da, neticede, Avrupa'nın XIX. Yüzyıldaki mirasından temelde çok da farklı özellikler gösteremeyeceğini düşündürür. Dünya egemenliğini ele geçirdikten sonraki uygulamaları da bu durumu doğrulamaktadır.

ve bakış açıları da gözden geçirilmiştir. Bu da, oryantalizmin —artık pratikte aşılmış olduğu düşünülen— belli özelliklerini eleştirmeyi kolaylaştırıcı bir etki yapmıştır. Oryantalizme yöneltilen eleştiriler, XIX. yüzyılın egemen oryantalist bakış açısını, yöntemlerini ve çalışma tarzını hedef almaktadır. Başka bir deyişle, eleştirilen hususların yerine —Batı ile Doğu arasındaki ilişki biçimini temelde aynen devam ettirme amacına matuf olarak— yenileri Batı’da zaten ikame edilmişlerdi. Dile getirilen eleştirilerin birçoğunda dikkati çeken özelliklerden bir tanesi de, önemli ölçüde ABD’nin oryantalizm ve sömürgecilik meselelerine bakışındaki hususları yansıtır nitelikte oluşlarıdır.

Bu dönemde dillendirilen eleştiriler temelde iki kaynaktan gelmektedir. Bu kaynakların birincisi, çalışma alanlarının yeni koşullara uydurulmasını isteyen Batılı oryantalistlerin bizzat kendileridir.²⁹ Bu akademik şahsiyetler, yaptıkları işin bilimselliğini vurgulamaya özen göstererek dile getirdikleri oryantalist yaklaşımların gözden geçirilerek ıslah edilmesi yönündeki eleştirilerinin belli sınırlar içerisinde kalmasına özel bir ihtimam göstermişlerdir. İkinci tür eleştiriler, dünya egemenlik ilişkilerinin değişen koşullarına bağlı olarak, oryantalist çevrelerin dışından yöneltilen eleştirilerdir. Bunları da iki ana başlık altında ele almak mümkündür. Birincisi, oryantalistlerin eleştirilerine benzer özellikler taşıyan ve oryantalist yaklaşımları ıslah edici eleştirilerdir. İkincisi ise, hem oryantalist çevreleri, hem de onların düşüncelerini paylaşan Batı-dışı toplumların akademisyenlerini rahatsız eden oryantalist söylemin temellerini sorgulayan, oryantalist söylemin nasıl kurulduğunu irdeleyen eleştirilerdir. Bu yaklaşımın en güçlü temsilcisi yayınladığı tartışma açıcı, paradigma kurucu eseri *Oryantalizm*’le Edward Said olmuştur.

II

Uygarlıklararası Diyalog: Massignon ve Berque

İkinci Savaş sonrasında Batı dünyasındaki oryantalist çalışmaların aldığı yeni şekil görmek açısından iki Fransız oryantalistinin, Massignon ve Berque’in

²⁹ Bernard Lewis, oryantalist yaklaşımların eleştirisini yapma hakkının da ancak oryantalistlere ait olduğunu düşünmektedir. Bkz.: “The Question of Orientalism”, s. 51.

düşünceleri hem birbirlerini devam ettiren özelliklere sahip oluşları, hem de oryantalist çevrelerin kendi geleneklerine ilişkin gözden geçirmeleri açısından gerçekten ilgi çekici örneklerdir.

XX. yüzyılın düş kırıklıkları ve belirsizlikleri, kavrayışlı Batılı aydınlarda, ötekiyle az ya da çok bilinçli bir yakınlaşma, sömürgeleştirilmiş halklarla bir barışma ihtiyacı uyandırır. XX. yüzyılın özellikle İkinci Savaş sonrasında “barış içinde bir arada yaşama”, “evrensel anlaşma”, “hoşgörü” türünden kavramlar etrafında gerçekleşen tartışmalara şahit oluruz. Bu yaklaşımlar ilk kez bu çağda dile getirilen kavramlar değildir elbette. Erasmus’ta, Postel’de, Bodin’de de bunların benzerlerini bulabiliriz. Postel’in İslam’ı ve Osmanlıları geniş bir yeni-Hıristiyan uzlaşma içinde zararsız hale getirme çabasına benzer bir çaba, gerekli değişiklikler yapıldığında, çağımızda Louis Massignon’un çalışma ve düşüncelerinde de karşımıza çıkar.

Kültürler arası diyalog konusunun en önde gelen temsilcilerinden birisi, aynı zamanda “Arap Dostu” olarak da tanınan Louis Massignon (1883–1962)’dur. Temel eserlerini iki savaş arası dönemde yayınlayan Massignon, İslam’ı temsil etmeye çalışmaktan çok, kendini olanca sempatisiyle onu kucaklamaya verir. Hentsch’in deyişiyle, “üretimci ve Taylorcullaştırılmış” bir Avrupa’dan kaçan Massignon, Doğu’da sadece imanı, sahihliği bulmakla kalmamış, orada —gene bu vesileyle— bizzat yaşamını borçlu olduğunu söylediği Arap dostluk ve konukseverliğindeki kutsallığı da tanımıştır. O andan itibaren İslam’la arasında dokuduğu çok özel sevgi bağları ile Doğu ordusunda subay ve özellikle de Fransa’nın Filistin ve Suriye yüksek komiser yardımcısı olarak, inançlarını, yeteneklerini ve bilgilerini Fransız sömürge politikasının hizmetine sunması bir tezat gibi görünmektedir.

Kendi kültüründen sıyrılmayı hiç bir zaman düşünmemiş, hatta Araplarla kurduğu ilişkinin, kendisine Hıristiyan kökleriyle yeniden buluşma imkânı sağladığına inanmıştır. Massignon, anavatanının çıkarlarına bağlılıkla Araplara karşı duyduğu dostça duygular arasında bir seçim yapamamıştır. Bu çelişkiyi hayatı boyunca yaşamak durumunda kalmıştır. Peş peşe yaşayacağı hayal kırıklıklarına rağmen, kendi ırkının ve ülkesinin İslam toprakları üzerindeki tarihî misyonuna bağlı kalmaya devam etmiştir. Çünkü ona göre İslam toprakları, Fransız İhtilali’nden beri, Fransa’ya “kendini aşma” çabasında enerji vermektedir.

Bir Arap öğrencisinden aldığı şu mektup, belki Massignon'un Doğu-Batı ilişkilerinde ya da Oryantalizmin sömürgecilik ile ilişkileri düzlemindeki etkisini ve işlevini göstermesi açısından önemli bir örnektir: "Sizi sevdiğim için kendimi bağışlayamayacağım; çünkü siz benim elimi kolumu bağladınız. Siz evlerimizi yakanlardan, genç kızlarımızın ırzına geçenlerden ve ihtiyarlarımızı yerinden yurdundan edenlerden de betersiniz. Hıristiyan bir Fransız'la Müslüman bir Arap arasında bir uzlaşma ve anlaşma olabileceğine inandırarak yıllarca silahsız bıraktınız beni."³⁰

Massignon'un düşüncelerini anlamak için belki de, sömürgecilerin "öteki"ne karşı şiddet dolu düşünce, yaklaşım ve tavırlarıyla kıyaslamak gerekecektir. Massignon da netice itibariyle, Fransa'yı "Doğu'nun tartışılmaz öğretmeni" görmektedir. Bu yöndeki girişimlere bizzat katılmıştır. Bu uğurda Suriye'ye gitmiştir. Ancak anlaşılana odur ki, Massignon bu çabada, etkileyen bir figürden ziyade, güç kullanmanın yetersiz kaldığı noktalarda, "sonuna kadar tutmak istemediği sözlerin bir güvencesi" olarak Fransız hükümeti tarafından kullanılan bir figür olmuştur. Massignon, aynı zamanda, şahsında düşünce/bilim/oryantalizm ile sömürgecilik ve sömürgeci devlet politikaları arasındaki ilişkinin yönünü ve belirleyici noktalarını da görebileceğimiz güzel bir örnektir.

Massignon, Doğu ile Batı arasında belli benzerliklerin altını çizerek iki dünya arasında bir yakınlaşma, diyalog, uzlaşma gerçekleştirmek istemişti. Bu çabasında temel vurgu, "din" alanına olmuştur. İbrahim'e yaptığı vurguların sebebi de budur. Abdulkebir Hatibi'nin söylediği gibi "Hallac-ı Mansur'u *İsavari* bir kurtarıcıya dönüştürmüş" olması da bu yaklaşımın ürünüdür. Ancak bu çabası başarısızlıkla sonuçlanacaktır.³¹

Jacques Berque (1910-1995), Massignon'un diyalog girişimini bir başka alanda devam ettirme ve gerçekleştirme gayreti içinde oldu. Cezayir doğumlu olan Berque, bu çabayı, Massignon'un aksine dinî değil, dünyevî alanda gerçekleştirme uğraşındadır. Mademki din, benzerlik yoluyla kabul için elverişli bir alan sunamıyor,

³⁰ Louis Massignon, "L'Occident devant l'Orient", *Opera minora*, Cilt I, s. 209'dan nkl. Thierry Hentsch, *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, Trc.: Aysel Bora, İstanbul: Metis Yay., 1996, s. 228.

³¹ Massignon'un düşünceleri ve eserleri için bkz.: Thierry Hentsch, a. g. e., s. 224-233; Albert Hourani, a. g. e., s. 65-71. Edward Said, Massignon'u Gibb ile karşılaştırarak ele almaktadır: *Oryantalizm*, s. 398-442.

acaba yakınlıkların buluşabileceği bir başka alan var mı? Ötekiyle, Massignon'un istediği gibi "kutsal" değil, "laik" bir iletişim kurma arzusundaki Jacques Berque'in umudu da budur: Her şeye rağmen takip etmeye devam ettiği ilerleme çizgisinden kısmen uzaklaşan Batı ile adil olmayan ve yıkıcı bir büyümenin şiddetini yaşayan İslam'ın, modernlik konusunda birlikte fikir yürütmeleri mümkün olabilir mi?

Jacques Berque, Collège de France'daki açılış konuşmasında, oryantlizmin Arap ve Müslüman halkları incelerken yaşadıkları sorunları, bu sorunların sebeplerini ve yeni koşullar altında neler yapılması gerektiğine ilişkin değerlendirmelerini kendine özgü üslubuyla sunar. Berque, oryantlizmin modern tarihini Birinci Savaşla, hatta İkinci Savaşla başlatır ve ürettiği gerilimlerin kendisini yıpratmış olduğunu düşünür. Yapısal bütünlükleri süresiz, tespitleri ise son derece anlaşılmalıdır. Oryantalistlerin sembollerle dolu anlatımlarının, her olguyu birçok düzeyde anlama ve açıklama çabalarını aşırı olarak görmekte ve bunun oryantalistler için bir "anlama zorluğu" yarattığından şikâyet etmektedir. Yöntem olarak da, bu yapıları onların tarihî bağlamları ve bütünüyle sosyal psikoloji çerçevesinde anlamayı önermektedir. Renan'dan yaptığı alıntılarla, tarihlerinin "özerk" olmadığını iddia eder. Tek başına harekete geçmesi ve ilerlemesi gereken Arap ve Müslüman halkların, kendilerini tanımlama ve bilginin araçlarını oluşturma noktasında yetersiz olduklarını iddia ettikten sonra Jacques Berque kendisini bu eksikliği giderme yolunda "dost"larına yardım etmeye adanır. Berque, *Les Arabes d'hier à demain* isimli kitabında, kendi (ve aynı misyonu üstlenmiş diğer oryantalistlerin) katkılarının, Arapların hızla kendilerine gelmelerini sağlayacağını ifade eder. Onlara dönük yapılan her eleştirinin, Arapların ve Müslüman halkların gelişimine katkıda bulunacağını iddia eder. Berque'in çalışmaları neticesinde geliştirdiği yeni tipoloji, ekonomik faktörleri de göz önünde bulunduran daha esnek bir görünüm arz etmektedir.

Berque, sömürge rejimlerinin tasfiye edilmesi sonrasında, "sömürgeciler ile sömürgeleştirilen halklar arasında, farklı açılardan dahi olsa, karşı karşıya kaldıkları modernlik sorununa ortak bir cevap üretilebilir mi" sorusunun cevabını bulmanın arayışı içerisindeydi. Bunu "dünyanın özgürleşmesi" olarak değerlendirdi ve sömürge olma durumundan kurtulan halkların özgürleşmesinin, dünyanın bütünleşmesinin bir aracı haline getirilmesini önerdi. Bu önermede, özgürlüklerine kavuşan halkların ne istediklerinin bir önemi bulunmamaktadır. Önemli olan Batılıların, ilerleyişine yeni bir anlam kazandırarak sıkıntıdan kurtarılmasıdır. Ona göre, İslam Batılıların

beklentilerine yanıt vermek zorundadır. Berque'in düşündüğü şekliyle İslam modernliği tartışmalı, başka bir deyişle modernliği benimsemelidir. Böyle bir durum, neticede Batı'nın ilerleyici tarih anlayışının tasdiki anlamına gelecektir. İslam, ayrıca, kendisinde var olan değerleri de korumalıdır ki, ilerleme fikrinin anlamsızlaştırma ile tehdit ettiği dünyaya ve kendi tarihini sağlam bir temele oturtma uğraşındaki Batı'ya bir anlam kazandırsın.

Jacque Berque Doğu'yu, bir anlamda, Batı'daki sıkıntılarından kurtulmak için sığınacakları ve canları istediği zaman da terk edecekleri, onu kendi dertleriyle, sıkıntılarıyla baş başa bırakacakları bir *dinlenme mekânı* olarak görmektedir. Fakat bu dinlenme mekânını, kendi zevkleri doğrultusunda dekore eden her zaman için Batı olmalıdır. Doğu'nun Batı'ya hangi hizmetleri nasıl sunması gerektiğini belirleyecek olan da yine Batı olacaktır. Bu diyalogda Doğu'nun ne istediği dikkate alınmamaktadır.

Birinci Savaş —ve kısa sayılabilecek bir süre sonra gelen ikincisi— her ne kadar Avrupa'nın ilerlemeci ve aydınlanmacı fikirlerinin çöküşünün bir göstergesi olarak değerlendiriliyor ise de, bir o kadar da, Batı'nın artık tüm dünyanın kaderinde *tek* söz sahibi olduğunun da ilanıdır aslında. Kendi iktidar kavgalarını tüm dünyanın kavgası imiş gibi sunma becerisini gösterdiler ve tüm dünyayı savaş alanına çevirdiler. Yeryüzünde rakipsiz olmanın bilinciyle oryantalist akademisyenler, Batı dışı toplumların kim olduklarını onlara öğretmenin ötesinde, nasıl bir toplum olmaları gerektiğini de onlara benimsetme hakkını kendilerinde gördüler. Louis Massignon ve Jacque Berque'in hareketlerine yön veren, düşüncelerini belirleyen işte bu üstünlük duygusu idi. Her iki oryantalist de, kendilerinden önce bu gelenek içerisinde yer alan diğer pek çok oryantalist gibi, içinde yaşadıkları koşullara uygun bir Doğu kurgulamaktaydılar.

Anglo-Sakson Dünyada Oryantalist Çalışmaların İkinci Savaş Sonrasındaki Gelişimi

i. Oryantalist Çalışmaların İngiltere'deki Durumu

Anglo-Sakson dünyanın meseleye yaklaşımı daha farklıydı. 1947'de Arberry'nin tavsiyeleriyle, İngiliz oryantalizmindeki gelişmeleri ele alıp tartışmak

üzere Scarborough Komisyonu kuruldu. Komisyon'un amacı, savaşın bitmesiyle birlikte İngiltere'nin koloni ve dominyonlarına karşı sorumluluklarını, Asya ve Afrika halklarının yakın komşuları Hindistan, Burma ve Seylan ile olan ilişkilerini yeniden ele alma ihtiyacıdır. Rapor "Avrupa-merkezciliğe" yöneltmiş gizli eleştirileri formüle eder ve ABD ve SSCB, Hollanda, Almanya, Fransa, İtalya gibi Avrupa'nın diğer ülkeleri ile yapılan kıyas neticesinde İngiliz oryantalizmindeki geri kalmanın altını çizer: "[Bu durum] süper güç olma durumumuzla çelişmekte ve emperyal sorumluluklarımız için yetersiz kalmaktadır."³² Netice olarak, bu bölgelerdeki modern çalışmaları örgütlemek, buralarda kariyer yapmak isteyen bilim adamlarına, fizikçilere, mühendislere ve ekonomistlere yardım etmek ve modern çalışmaların örgütlenmesi temel problem olarak belirlenir.

1951'de aynı meseleyi yeniden tartışmak üzere oluşturulan Hayter Komisyonu, meseleyi politik bir bağlamda ortaya koymuştur: Dünyanın çekim merkezi Avrupa'dan kaymıştır. Zaman dilbilimcilerin değil, tarihçilerin, hukukçuların, ekonomistlerin ve sosyal bilimler alanında faaliyet gösteren diğer uzmanların zamanıdır. Başlıca amaç; "[Doğulu] ulusları kendileri hakkında yapılmış araştırmalar ve materyallerle donatmak",³³ "Doğu dillerine ilgiyi dolaylı yollardan teşvik etmek" ve son olarak da "klasik çalışmalarla karşılaştırıldığında küçük bir orana sahip olan modern çalışmaların kullanım alanını genişletmek" olarak belirlenir. Komisyon, ABD tarafından gerçekleştirilen çalışma ve düzenlemeleri de ele alır ve sarf edilen çabalardan, kurulan yeni organizasyonlardan ve modern çalışmalardaki vurgulardan oldukça etkilenmiş gözükür. Bu tespitler elbette, İngiliz oryantalizminin de alacağı biçim konusunda yol gösterici olacaktır. Yapılan tüm düzenlemeler, Doğu'yu inceleyecek araştırmacıların kalitelerini yükseltmeye çalışmak, mümkün olduğunca çok "zeki" Batılıyı bu alana yönlendirmek ve yapılan çalışmaların sayısını çoğaltmak ve yayımlanmaktadır.

³² Enver Abdülmelik, a.g.m., s. 24.

³³ Bu, bir anlamda Batı-dışı toplumları oluşturulacak yeni bilgilerle kuşatma altına almak demektir. O nedenle, Mısır milliyetçiliğinin köklerinin Napolyon'un —işgal günlerinde— Mısır'da kurduğu Enstitü'nün çalışmalarında bulunması hiç de şaşırtıcı değildir. Ne yazık ki, tarihsel gerçekler milliyetçilik siyasetlerinin Doğu ve İslam dünyasında ilerici bir rol oynadığını göstermiyor. Milliyetçiliğin Doğu'da gerçekleştirdiği tek işlev, emperyalist güçlere karşı oluşturulacak —başka şekilde mümkün olmayan— bütüncül bir direncin daha baştan kırılması ve dağıtılması olmuştur.

Oryantalist araştırmanın nesnesi olarak kabul edilen Doğu'nun farklı halklarına yönelik tipolojiler oluşturulmak durumundağır. Bu tipolojilerin oluşturulması için gerekli olan sosyo-politik ihtiyaçlar ve modernizm arasındaki uzlaşma "yapısalcı" felsefe ile gerçekleştirilme yoluna gidilmiştir. Gelenekçi oryantalistlerin çoğunluğu, zaten, din ve dilbilim alanında yapısalcı metodu kullanmaktaydıılar.

İkinci Savaş sonrasında Asya, Afrika, Latin Amerika vb. bölgelerde ortaya çıkan bağımsızlık hareketleri ve kendi adlarına konuşma isteğindeki halkların ve akademisyenlerin varlığı Batılı oryantalistleri, bu alandaki çalışmalarda işbirliği yapmaya itmiştir. Bu işbirliğinin bir boyutu, çok farklı sınırlara, kültürlere sahip bu halkları farklı bilimsel disiplinler ve yöntemler aracılığıyla inceleyen Batılı akademisyenlerin uzmanlaşmasını zorunlu kıldı, dolayısıyla bunların kendi aralarında diyalog sorunu ortaya ıktı. Asıl problem ise, Doğulu araştırmacılar ile Batılı araştırmacılar arasındaki işbirliğinin nasıl sağlanacağıydı. Batılılar için bu problemin çözümü çok kolaydı. H. A. R. Gibb'in ifadeleriyle bu problem şu şekilde aşılabilir: "Batılı akademisyenlerin ilk görevi, Batılı kaynaklarını eleştirel bir şekilde değerlendirmek, denkleştirmek ve araştırmaktır. Yerli bilim adamlarına düşen vazife ise, mahalli belge ve materyallerle birlikte, arşivlere de ulaşmak ve bunları organize etmektir. Bu noktada karşılaştığımız en önemli sorun, toplanan malzemenin gerektiği gibi, eleştirel bir bakışla değerlendirilmesi sorunudur." Gibb, aynı zamanda, Batılı araştırmacıların gerek inceledikleri alanların dilleri konusunda ve gerekse de bölgelerin kültürel ve sosyal tarihi arka planları konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarını da eklemektedir.³⁴

ii. Oryantalist alışmaların Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Gelişimi

ABD'de oryantalist çalışmalara ilgi, İkinci Savaş ncesinde Avrupa'daki çalışmaların oldukça gerisindeydi. 1640'da Harvard niversitesi'nde, kolejin kurulmasından 4 yıl sonra, bir Sami dilleri kürsüsü kuruldu. Burada İbranice, Keldanice ve Süryanice eğitimi veriliyordu. Buna 1660'larda Arapça eğitimi de eklendi. 1700'de Yale niversitesi de Sami dilleri eğitimine başladı. Bu dönemde, adı

³⁴ Enver Abdülmelik, a. g. m., s. 30-31.

geçen kürsülerde eğitim-öğretim yapanlar, programlara ilginin yokluğundan ve öğrenci eksikliğinden şikâyet etmekteydiler.

XIX. yüzyılda bu alandaki çalışmalarda bir artış gözlenmekteyse de, hâlâ yetersiz olduğu da kaydedilmekteydi. Bu dönemde Sami dilleriyle ilgilenmek, yalnızca İncil incelemeleri ya da eski medeniyetlerin üzerindeki gizemi kaldırmak için yararlı görülüyordu. Aynı zamanda, Arapça ya da diğer 'Doğu' dillerini konuşan bölgelerde *medenileştirme ve Hıristiyanlaştırma* misyonuyla hareket eden genç misyonerler için de önemli bir eğitim idi.

ABD'de oryantalizm bu yıllarda doğdu ve ilk örgütsel formunu da Amerikan Şarkiyat Cemiyeti [AŞC] şeklinde 1842'de kazandı. Cemiyet'in 1849'daki yapısı da, alanın durumunu yansıtır: Üyeler, güçlü ticarî ve dinî bağlara sahip genç akademisyenlerdi. Toplam 65 üyenin New England ve New York'tan olan 16'sı papazdı ve neredeyse bütün üyeleri Asya'da, Afrika'da ve Polenezya'da ikamet eden misyonerlerdi.

Dernek, hedeflerini 4 maddede açıklamıştı: (1) Asya, Afrika ve Polenezya dillerinin öğretiminin geliştirilmesini ve bu doğrultudaki araştırmaları teşvik; (2) alana ilişkin hatıra eserlerinin, tercümelerin ve sözlüklerin yayınlanması; (3) ülkedeki Doğu araştırmalarına ilginin artırılması ve (4) bir kütüphane oluşturulması. Derneğin ilk başkanı alanın sefaletinden söz ediyordu: Doğu araştırmalarına ilgi duyan pek çok insana, misyonerlere, işadamlarına, hükümet görevlilerine ya da diğer alanlarda çalışmalar yapanlara karşılık tam zamanlı akademisyenler yoktu ve ABD'deki kaynaklar dağınık ve yetersizdi. Misyonerler, alanın itici gücüydü. İlk AŞC dergisi, misyonerler ile oryantalistler arasındaki ilginin ortaklığını vurgulamaktaydı.

İlerleyen dönemde, Orta Doğu araştırmaları ve oryantalist çalışmaların, ABD yüksek eğitiminde özellikle önemli bir yere sahip olmadığı daha da net bir biçimde ortaya çıkmıştı. Üniversite sistemi genişledi. Sosyoloji gibi yeni disiplinler, kapitalist toplumun artan ihtiyaçları üzerine konuşmaya başladılar ve Doğu yine ilgisizliğe terk edildi.

Amerikan kapitalist gelişimi, Latin Amerika için zengin ve sınırsız kaynaklar ayırırken, Orta Doğu'ya ilgi duymadı. Sınırlı ticarî ve misyonerlik ilgisi akademiye biçimlendirmeye devam etti.

Yüzyılım ikinci yarısında birçok kolej ve üniversite, Sami dilleri eğitimini de programlarına ekledi: 1875'de Vanderbilt ve Hebrew Union College; 1876'da Johns Hopkins; 1880'lerde Pennsylvania, Boston ve Columbia üniversiteleri; 1890'larda Chicago, New York ve Michigan üniversiteleri bu sürece dâhil oldular. Fakat eğitim seviyesi hâlâ yüksek değildi ve Orta Doğu'ya gidecek misyonerleri hazırlamaya dönük eğitimin bir parçası olma işleviyle sınırlıydılar.

1880'lerde, Pennsylvania Üniversitesi'ne gelen Prof. Paul Haupt'un çabaları ve Alman akademisyenlerin istihdamıyla yeni bir dönem başladı. Artık öğrenciler bütünüyle din adamları değildi ve Sami filolojisi bir bilim olarak incelenmeye başlamıştı. AŞC'ne öğrenci katılımı dikkati çeker bir oranda arttı. Sami filolojisi hakkındaki tebliğlerin sayısındaki artış, bazı AŞC mensuplarının Sami filolojisi tekelinden şikâyet etmelerine sebep oldu. Birinci Savaş arifesinde, filolojiye bilimsel yaklaşım alana hâkim oldu. Kaynak temini arttı. Amerikalı eğitilmiş filologlar, Almanlarla tedricen yer değiştirmeye başladılar ve yazma eserlerin ve tabletlerin derlenmesi, misyonerlerin iyi niyetlerine ve ilgilerine bağımlı olmaktan çıktı. Sahada çalışmak üzere seferler düzenlendi (mesela, 1888'de Pennsylvania Üniversitesi'nin Babil'e düzenlediği sefer). 1900'de Filistin'de Amerikan-destekli bir araştırma merkezi kuruldu.

İki savaş arası dönemde, müfredat programlarında bir reform gerçekleştirildi. İlki Princeton'da olmak üzere (1927), Arapça eğitimi veren kurumların sayısında tedricî bir artış gözlenmektedir. Fakat genel olarak bu bölümler, Arapça-konuşan bölgelerle ilgili bütün beşerî araştırmaları bir araya topladı.

İkinci Savaş sonrasında Doğu araştırmaları konusunda kaleme alınan bir raporda oryantalist çalışmaların durumu şöyle belirtiliyordu: "Yakın Doğu'nun ani ün kazanması ve Yakın Doğu incelemelerinin bu ülkedeki ihmal edilişi göze çarpmıyor, bu alanın görevlileri savaş hizmetleri için büyük bir istek içindedir."³⁵

İkinci olarak ordu, telaşla eğitim programlarına girişti. Dil ve bölge eğitim kursları, 55 üniversitede *Ordu Uzmanlık Eğitim Programı* [Army Specilized Training Program] ve başka 10 üniversitede *Sivil İşler Eğitim Programı* [Civil Affairs

³⁵ Peter Johnson ve Judith Tucker, "Middle East Studies Network in the United States", *MERIP Reports*, Haziran 1975, sy. 38, s. 4.

Training Program] düzenlendi. *Amerikan Eğitim Dernekleri Konseyi* [American Council of Learned Societies] de, federal bir faaliyet olarak Yoğun Dil Programı başlattı.

İkinci Savaş sonrası koşullarda, Amerika'nın Orta Doğu'ya yönelik ekonomik ve siyasal ilgileri daha net bir biçimde şekillendi. Yeni dönemde, vakıfların ve hükümetin desteğiyle, beşerî bilimlerden sosyal bilimlere, eski çağ araştırmalarından modern araştırmalara varıncaya kadar her alanda çalışmalar artırıldı. Oryantalizm, artık dar bölgesel temelli olarak teşkilatlanıyordu: Doğu Asya incelemeleri, Orta Doğu incelemeleri vb. gibi. Hem de interdisipliner bir mantık çerçevesinde. Savaş sonrasında vakıf burslarının ve Ulusal Savunma Eğitim Anlaşması (1958) tarafından desteklenen hükümet fonlarının da yağmasıyla birlikte, Orta Doğu incelemeleri yeni bir teşkilat yapısına ve amaçlara sahip hale geliyordu artık.

1962 yılında, Orta Doğu konusunda uzmanlaşmış siyaset bilimci Manfred Halpern, savaş sonundan itibaren Orta Doğu çalışmalarında tatmin edici bir seviyeye ulaşıldığını ifade etmekteydi. Verdiği bilgilere göre; 8 Orta Doğu merkezi kurulmuştu. Amerikan kolejlerinde 400 akademisyen Orta Doğu öğretiyordu. Sosyal Bilim Araştırma Konseyi, araştırma ve öğretim kabiliyetlerini ilerletmek için Yakın ve Orta Doğu Müşterek Komitesi'ni kurdu. 1947'de, modern Orta Doğu konusunda yoğunlaşan bir yayın organı olan *The Middle East Journal* yayınlandı. Orta Doğu araştırmaları; Rusya ve Doğu Avrupa, Doğu Asya ya da Latin Amerika incelemelerine kıyasla daha yavaş gelişmesine rağmen, 1950'de yalnızca 12 olan Orta Doğu ile ilgili derslerin verildiği kolej sayısı 1962'de 200'e fırlamıştı.³⁶

ABD'deki oryantalist çalışmaların bir diğer özelliği de, başlangıcından itibaren, bölge araştırmalarıyla özdeşleşmiş olmasıdır.³⁷ Son 50 yıllık zaman diliminde bölge araştırmaları, büyük ölçüde, ABD'nin küresel düzendeki konumuyla belirlendi. Bölge araştırmaları, İkinci Savaş sonrasında özellikle de Soğuk Savaşın ilk

³⁶ Peter Johnson ve Judith Tucker, a.g.m., s. 4-5.

³⁷ Oryantalist çalışmalarda bölge çalışmalarının kullanımı hakkında bkz.: Leonard Binder, "Area Studies: A Critical Reassessment", Leonard Binder (ed.), *The Study of the Middle East: Research and Scholarship in the Humanities and the Social Sciences*, New York: John Wiley & Sons, Inc., 1976, s. 28; H. A. R. Gibb, *Area Studies Reconsidered*, Londra: University of London, 1963; Immanuel Wallerstein, "Soğuk Savaş Döneminde Alan Araştırmalarının Öngörülme Sonuçları", Noam Chomsky (ed.), *Soğuk Savaş ve Üniversite: Savaş Sonrası Yılların Entelektüel Tarihi*, Trc.: Musa Ceylan, İstanbul: Kızıtelma Yay., 1997, s. 209-243.

yıllarında, Amerikan akademi çevrelerinde interdisipliner bir dal olarak oluşturuldu. ABD'deki Orta Doğu bölge araştırmaları 1946 yılında, Columbia Üniversitesi'nde uluslar arası kamu yönetimi ile ilgili bir eğitim programının kurulmasıyla başlamıştı. Princeton, Michigan, Indiana ve Pennsylvania üniversitelerinde kurulan dil bölümleriyle bu çabalar sürdürüldü. Modern ve çağdaş Orta Doğu konusunda uzmanlaşmış ilk interdisipliner program 1947'de Princeton'da oluşturuldu. 1960'da yeni kurulmuş olan Sosyal Bilim Araştırma Konseyi'nin Yakın ve Orta Doğu Müşterek Komitesi ve Amerikan Eğitim Dernekleri Konseyi Orta Doğu konusunda çalışan uzmanları bir araya getirecek bir dernek oluşturdu: Böylelikle 9. Aralık 1966'da *Orta Doğu Araştırmaları Derneği* [MESA] kuruldu. Klasik oryantalistler ve sosyal bilimcilerden oluşan derneğin kurucu üyeleri, farklı bakış açılarını ve arka planları eritmenin ve bu disiplinler arasında bir köprü kurulmasının gereğine işaret etmekteydiler.

Orta Doğu araştırmalarının eski tarz oryantalizmden interdisipliner bölge araştırmalarına geçişi, elbette sıkıntısız olmadı. Sosyal bilimin bölge araştırmaları formatıyla ilişkisi belli problemleri de beraberinde getirmişti: "(1) Bölgesel merkezlerde tecessüm eden yeni bölge araştırma programları, akademinin sistematik bir tasnifini yansıtmadı. Belirlenen araştırma bölgeleri, en çok da askerî ve siyasal operasyon ihtiyacına bağlı olarak tasvir edildi. (2) Yeni format, bir noktaya kadar oryantalizmle sosyal bilimi birleştirebileceğini tasavvur ediyordu: Sosyal bilimciler, -oryantalistlerin ayırt edici vasıfları olarak bilinen- zorunlu dil yeteneklerini geliştirdiler ve bölgeye ilişkin birincil kaynaklara ulaştılar. Oryantalistler de, böylelikle kendi alanlarının modern veçhelerini keşfettiler. Görüldüğü üzere iki misli problem vardı: Sosyal bilimcilerin, bölge yeteneklerini geliştirmelerini teşvik etmek ve oryantalistlerin de modern gelişmeleri takip etmeleri için onlara baskı yapmak. Bölge araştırmaları, H. A. R. Gibb'e göre, dikkate değer bir sentez olmalıydı; fakat bugüne kadar bu sentez gerçekleşmedi ve gerilim sürmektedir. Eski tarz oryantalistlerin etkilerini ve saygınlıklarını hızla kaybetmelerine paralel olarak sosyal bilimciler artan bir biçimde alanda hâkimiyet kurdular."³⁸

Orta Doğu çalışmalarının yeni yüzünün en çarpıcı örneği; Amerikan entelektüellerinin, çeşitli ulusal güvenlik kurumlarına yapmış oldukları çalışmalarla

³⁸ Peter Johnson ve Judith Tucker, a.g.m., s. 5.

asında doğrudan Devlet'in hizmetinde görev yapıyor olmalarıdır. Entelektüellerin bu yeni ilişkisi, ABD'ndeki üniversite kampüslerinde yaygınlaştı: Harvard Uluslararası İşler Merkezi, Princeton Uluslararası Araştırmalar Merkezi, Chicago Amerikan Dış Politikasını ve Ordu Siyasetini Araştırma Merkezi ve Berkeley Uluslararası Araştırmalar Enstitüsü bunların en meşhurlarıydı. Bu kurumlar, ABD'nin ülke dışındaki çıkarlarının devamı için duyulan bilgi ihtiyacının karşılanmasında anahtar bir rol oynadılar ve oynamaya da devam etmektedirler.

ABD ekonomik, siyasal ve askerî çıkarları açısından dünyanın diğer kısımlarıyla da ilgilenmeye başladığında, akademinin geleneksel disiplinlerinin kesişmesine yönelik bir arzu da ortaya çıktı. Doğrudan doğruya çağdaş problemlerle ilişkili yabancı ülkeler, halklar ve kültürler hakkındaki bilginin yeniden örgütlenmesine yönelik bir istek oluştu.

Savaş sonrasında ABD'nin dünya geneline duyduğu ilgi, bölge araştırmaları için yeni ihtiyaçlar yarattı. Vakıflardan ve sosyal bilimcilerden gelen istek hükümetten gelenden daha fazlaydı. 1946'da Sosyal Bilim Araştırma Konseyi, Dünya Bölge Araştırma Komitesi'ni tesis etti. Komite'nin amaçlarından bir tanesi, hükümetlerin "bölge eğitimi almış personel ve özel eğitim programları" ihtiyaçlarını karşılamaktı. Konsey, hükümete İkinci Savaş sürecinde, dil ve bölge araştırmalarına yatırım yapmasını tavsiye etti. Orta Doğu'ya, savaş sonrası dönemde, ABD için bölgenin artan siyasal, ekonomik ve askerî önemi nedeniyle özel bir ihtimam gösterildi. Buna karşın geleneksel akademisyenlerin bu yeni organizasyona katılımında isteksiz oldukları gözlemlendi. Dünya Bölge Araştırma Komitesi, 1951'de yalnızca iki üniversiteye, Princeton ve Michigan üniversitelerine finansal destek sağladı.

ABD'nde oryantalist çalışmaların kurumlaşmasında ve oryantalist teşkilatlanmanın gerçekleştirilmesinde kullanılan yöntemlerden bir tanesi de, Avrupalı oryantalistlerden yararlanmaktı. Tamamını burada zikredemeyeceğimiz pek çok Avrupalı oryantalist, bağlı buldukları geleneğin ABD'ye taşınmasında köprü işlevi gördüler. Öğrenci yetiştirerek, araştırma kurumları oluşturarak ABD'nde oryantalizmin kurumlaşmasında önemli işler başardılar.

Bunlardan birisi, Hamilton Alexander Roskeen Gibb (1895–1971) idi. Babasının bir İngiliz ticaret şirketindeki görevi nedeniyle bulunduğu İskenderiye'de doğan Gibb, Edinburg Üniversitesi'nde Sami dilleri (İbranice, Aramice ve Arapça)

eğitimi aldı. Doktorasını Londra Üniversitesi'nde yapan Gibb, aynı üniversitede, Thomas Arnold'un yanında Arapça okutmanı olarak görev yaptı. Onun ölümü üzerine de Arapça kürsüsünün başına getirildi (1930). 1937–1955 yılları arasında Oxford'da görev yapan Gibb 1955–1964 yılları arasında Harvard Üniversitesi'nde Arapça profesörü olarak çalıştı. Ölümüne kadar, 1957'de başına getirildiği Harvard Üniversitesi Orta Doğu İncelemeleri Merkezi'nin müdürlüğünü yaptı. Gibb'e göre günümüz Müslümanlığı anılayabilmek için klasik İslam'ı iyi bilmek gereklidir. İslam tarihini ve kültürünü yorumlaması genel olarak ekonomik ve materyalist bir özellik gösterir. İslam'ın ilk yayılış dönemindeki başarılarını daha çok, Arap kabilelerinin elde etmeyi bekledikleri maddi ve dünyevi çıkarlara bağlar. Gibb için İslam'da orijinalite bulmak mümkün değildir. Hıristiyan ve Yahudi gelenekleri bilinmeden Kur'an'ın kavranılamayacağını düşünür. Kur'an ve hadislere ilişkin yaklaşımları ise Hıristiyanlık inancının etkisi altındadır.³⁹

ABD'ndeki oryantalist çalışmaların şekillenmesinde görev alan Avrupalı oryantalistlerden bir diğeri de Gustave Edmund von Grunebaum (1909–1972)'dur.⁴⁰ Grunebaum'un değerlendirmelerinde, İslam'ın modern dünyaya uyum sağlayamadığı ve değişimi reddettiği şeklindeki yargı aslı bir önem taşımaktadır. Grunebaum için, Kur'an'daki fikirler Peygamber'in kendi fikirleridir. Kültürel ödünç alma, özellikle de İslam uygarlığının Yunan felsefesini alması meselesi Von Grunebaum'un eserlerinde geniş incelenmiştir. Yunan felsefesine bir taraftan “direnc gösterilirken”, diğer taraftan “İslamlaştırılmaktaydı.” Helen etkisi, İslam'ın içine yedirilebildiği ölçüde söz konusuydu. Ona göre, İslam'ın ayırım çizgisi “yerli” ve “yabancı” arasında değil, dinsel olarak “övülecek” olanla “yerilecek” olan arasında çiziliyordu. Tüm bilgiler için uyulacak kriter, bu dünya ve öte dünya için taşıdıkları fayda idi. İslam medeniyetinin Yunan kültüründen başka medeniyetlere de borcu vardı. Yunanlı ve Romalılardan soyut düşünmeyi, İranlılardan devlet yönetimini öğrenmişlerdi.

³⁹ Bkz.: Jacob M. Landau, “Gibb, Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XIV, s. 66-67. Gibb'in İslam'a ilişkin düşüncelerinin vukufiyetli bir değerlendirmesi için bkz.: Gordon E. Pruet, “İslâm' ve Oryantalizm”, Asaf Hüseyin, Robert Olson ve Cemil Kureşi (der.), *Oryantalistler ve İslamiyatçılar: Oryantalist İdeolojinin Eleştirisi*, Trc.: Bedirhan Muhib, İstanbul: İnsan Yay., 1989, s. 61-112; Ziyau'l-Hasan Faruki, “Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb”, *Oryantalistler ve İslamiyatçılar*, s. 113-130.

⁴⁰ Grunebaum için bkz.: Ali Murat Yel, “Grunebaum, Gustave Edmund von”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XIV, s. 166-167; Gordon E. Pruet, a. g. m.; ve Bryan S. Turner, “Gustave von Grunebaum ve İslam'ın Mimesisi”, *Oryantalistler ve İslamiyatçılar*, s. 131-141.

Grunebaum'a göre İslam her şeyi kabul edip benimseyen bir şeydir: Yunan diyalektiğini, İran mecazi yorumlamalarını, Hıristiyan sofuluğunu hoş karşılamış, İranlı yöneticiye, Hıristiyan bilim adamına, Hindistanlı matematikçiye bağrını açabilmişti. Ama bu iş, eklektik ve seçmeci bir tutum içinde gerçekleştirilmiştir. Dinî temellere tehdit teşkil edebilecek herhangi bir şeyin yaşamasına izin verilmemişti. Kabul edilenler bilgi ve teknikleri içerirken, reddedilenler felsefî temeller ve şekillendirici fikirlerdi.

Gibb ve Grunebaum ile başlayan Avrupa'dan oryantalist ithal etme siyaseti, Bernard Lewis ile devam eder. 1916'da Londra'da doğan ve 1974'ten beri ABD'de Princeton Üniversitesi'nde Yakın Doğu Araştırmaları bölümünde ve aynı üniversitenin Princeton İleri Araştırmalar Enstitüsü'nde görev yapmakta olan yaşayan oryantalistlerin en meşhuru Lewis'in de İslam'a yaklaşımlarında oryantalist gelenekten bir farklılaşma görülmez. Hatta, artık herkes tarafından eleştirilen klasik oryantalist geleneğin Doğu'ya ve İslam'a bakışı Lewis'e çalışmalarına ışık tutmuştur. Akademik kariyerinin başlarında Türkiye üzerine yaptığı çalışma ile meşhur olan Lewis'in bu çalışmaları 1948'de İsrail devletinin kuruluşuyla İngiliz hükümetinin dikkatlerini bölge üzerinde yoğunlaştırmasıyla da alakalandırılmıştır.⁴¹

Sosyal bilim araştırmalarına rehberlik eden paradigma XIX. yüzyılın sosyal evrimci ve Batı'nın Batı-dışı toplumlara üstünlüğüne ilişkin önyargıları miras alan "gelişmecilik" şeklinde ifade edilebilecek olan Batılı ideoloji idi. Gelişmecilik ideolojisinin Amerikan biçimi, karşımıza "modernleşme teorisi" şeklinde çıktı. Bu teori, Batı-dışı bölgelerin "geri kalmışlıklarına ilişkin araştırma ile bu toplumların Batı'daki ileri kapitalist toplumlarına benzer bir gelişmişliğe nasıl ulaşabileceklerini gösteren siyasî yönelimli tavsiyeleriyle birleşmekteydi. Bu çabanın önde gelen örneklerinden bir tanesi, Daniel Lerner'in *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* (New York: Free Press, 1958) başlıklı çalışmasıydı.⁴²

⁴¹ Süleyman S. Nyang ve Samir Abed-Rabbo, "Bernard Lewis ve İslami Araştırmaları: Bir Değerlendirme", *Oryantalistler ve İslamiyatçılar*, s. 207. Lewis'in düşünceleri ve eserleri hakkında bkz. Özgür Oral, "Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek", *TALİD*, 2003, c. 1, sy. 2, s. 601-619.

⁴² Lerner'in çalışmasının ilgi çekici hikayesi için bkz. Christopher Simpson, "Türkçe Baskıya Önsöz", *Üniversiteler ve Amerikan İmparatorluğu: Soğuk Savaş Döneminde Sosyal Bilimlerde Para ve Siyaset*, Christopher Simpson (ed.), Trc.: Musa Ceylan, İstanbul: Kızılirma Yay., 2000, s. 14-15.

Modern değerler, Batı sistemine entegrasyonu için yerel elitler aracılığıyla Batı-dışı toplumlara kabul ettirilmeye çalışıldı.

1970'li yıllarda Yeni Sol akımdan entelektüellerin de Orta Doğu araştırmalarında görev almaya başladıkları görülür. Bu ekolün önde gelen temsilcilerinden bir tanesi, 1971'de bir grup Yeni Sol entelektüel ve eylemcinin kurmuş olduğu Orta Doğu Araştırma ve Enformasyon Projesi [*Middle East Research and Information Project—MERIP*]'dir. Topluluk daha sonra, ABD'de Orta Doğu konusuna odaklanmış en uzun süreli yayın olma iddiasındaki *Middle East Report* isimli dergiyi çıkardı. Topluluk bölgede olup bitenlere ilişkin gerçek bilgiler sunmayı, bu alandaki literatürü yaygınlaştırmayı ve sömürgecilik karşıtı siyasetleri tanıtmayı amaçlamıştı.⁴³

Soğuk Savaş yıllarının ABD açısından zaferle neticelenmesi, akademi dünyası ile ABD siyaseti arasındaki ilişkileri de etkiledi. Washington'daki yeni siyaset, küresel anlamda ekonomik özelleştirmelerin ilerlemesi (yani, serbest piyasa) ve bütünleşme (yani, serbest ticaret) düşüncelerinin uygulanmasıydı. Bu siyasetlerin Batı-dışı toplumlara uygulanması ise, söz konusu toplumlarda insan haklarına saygının olmayışı ve bu eksiklik giderilmedikçe de bu toplumların Batılı sisteme dâhil edilemeyeceği şeklinde karşımıza çıkar. Son dönemde artık "geleneksel" toplumdaki "modern" topluma geçiş önerilmiyordu. İkilikler "demokratik" toplum ile "demokratik olmayan" toplumlar şeklindeydi. Demokratik olmayan Batı-dışı toplumların önüne konan reçete ise, Batılı devletlerin rehberliğinde demokratik reformları gerçekleştirerek sivil topluma geçmektir.

SSCB'de Oryantalist Çalışmalar

Sosyalist ülkelerde başlıca sorun, eski oryantalist geleneği gözden geçirerek Marksist metodolojiye ve Doğu'nun yeni politik oluşumuna uygun bir biçime kavuşturmak olarak gözükmekteydi. 1955 yılının Nisan ayında Bandung'da düzenlenen Afro-Asya halklarının dayanışma konferansı, tarih, sosyal bilimler ve edebiyat alanında iki kıtanın kültürel yeniden oluşumunu hızlandırdı. Ardından

⁴³ Lisa Hajjar ve Steve Niva, "(Re)Made in the USA: Middle East Studies in the Global Era", *MERIP Reports*, Ekim-Aralık 1997, c. XXVII, sy. 205, s. 4.

Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin XX. Kongresi, Sovyet oryantalizmine yeni bir çehre kazandırdı. 1957'de Taşkent'te düzenlenen I. Sovyet Oryantalistleri Kongresi, başlıca üç konuyu ele almıştı: (1) Emperyalist sistemin çöküşü; (2) XX. Kongre'den sonra Sovyet oryantalizmine düşen görevler; (3) Bandung Konferansı'nın evrensel önemi. Yeni koşullarda, Sovyet oryantalizminde de, politik meselelerde Avrupa hegemonyasının bitişi, Avrupa-merkezciliğin temel eleştirisi ve prensip olarak reddi ile birlikte değerlendirilmişti.

Anastas I. Mikoyan, XXV. Oryantalistler Kongresi'nin açılış oturumunda yaptığı konuşmada, konuya farklı bir açıdan yaklaştı: "Asya ve Afrika'da meydana gelebilecek devrimci bir hareket, oryantalizmin karakter ve içeriğini köklü bir biçimde değiştirecektir. Oryantalizmin yeni teorik prensipleri, Doğu halklarının oluşturduğu kendi bilimi, kendi tarihi, kendi kültürü ve kendi ekonomisi temel alınarak ifade edilmelidir. Böylece, Doğu insanı tarihin nesnesi olma konumundan tarihin öznesi, yaratıcısı olma konumuna yükselecektir. İşte bu kongreyi diğerlerinden ayıran temel özellik budur." Bu düşünce, anti-emperyalist dünyanın siyasî görüşünce de desteklenmekteydi. Mikoyan, devamla şöyle diyordu: "Oryantalistlerin görevi, Asya ve Afrika memleketlerinin çok önemli süreçlerini objektif bir şekilde yansıtmak, Doğu halklarının ekonomik geri kalmışlıklarından kurtulmak ve millî ve sosyal özgürlüklerini kazanmak için verdikleri mücadeleyi detaylı bir şekilde anlatmak ve yaratıcı bir çabayla katkıda bulunmaktır. Tam da burada, haklı olarak, oryantalizmin ancak Doğu halklarının menfaatine hizmet ettiği andan itibaren dikkate alınacağı ve başarılı görülebileceği söylenebilir."⁴⁴

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi, Savaş sonrasının ortamında Sovyetler Birliği'ndeki oryantalist çalışmaların gerek yöntemleri, gerekse de vardığı sonuçlar; Sovyetler Birliği'nin dış politikadaki tercihlerine bağımlılık arz ediyor. Kapitalist Batı'da oryantalizm ile siyaset arasındaki ilişkinin örtüklüğüne karşın Sosyalist Batı'da bu ilişkinin oldukça kaba ifadelerle yansıtıldığı görülmektedir. Sovyetler Birliği'nde oryantalizmin bilimsel değeri, emperyalist güçlere karşı ulusal bağımsızlık savaşı veren ülkelere destek olmasına bağılıdır. Fakat sonuçta Sovyet oryantalizmi de, "tarihin öznesi" olarak görmek istediklerini ifade ettikleri Asya,

⁴⁴ Enver Abdülmelik, a. g. m., s. 37.

Afrika ve Latin Amerika'nın bağımsızlık mücadelesi veren halklarını, kendi ideolojilerini dayattıkları birer "nesne" haline getirmekteydi.

ÖZET

İkinci Savaş Sonrasında Oryantalist Çalışmalar

Bu tebliğde; Doğu ve Batı'nın varlığı kadar eski bir tarihe sahip olmasına karşın akademik kurumlaşmasını ancak XIX. yüzyılda gerçekleştirmiş bulunan oryantalistin İkinci Savaş sonrasında Batı ülkelerinde almış olduğu yeni biçim irdelenecektir.

Çalışmamız, iki ana kısımdan oluşuyor: İlk kısımda, oryantalistin Batılı devletlerin sömürgecilik faaliyetleriyle yakından ilişkili olması nedeniyle ve oryantalist çalışmaların aldığı yeni biçimin anlaşılması için gerekli olduğuna inandığımız XX. yüzyıl siyasî tarihinin kısa bir değerlendirmesini sunmaya gayret ettik. İkinci kısımda ise, Fransa, İngiltere, ABD ve Sovyetler Birliği özelinde oryantalist çalışmaların Batı dünyasındaki gelişim seyrini ortaya koymaya çalıştık. Değerlendirmelerimizi, 1945–1980 dönemiyle sınırlandırmaya özen gösterdik. Bu kısımda, İkinci Savaş'tan modern dünyanın süper gücü olarak çıkan ABD'deki oryantalist çalışmaların seyrine daha geniş bir yer vermeyi de uygun gördük.

ABSTRACT

Orientalist Studies after Second War

In this paper, the new form of orientalism, which could only establish its existence as an academically institution at the beginning of XIX. Century even though it has an old history as existence of The West and the East, after the Second War in the West will be explicated.

Our study consists of two main parts: In the first part, we made an effort to present a short evaluation of the XX. Century's political history as we believe that it is necessary for comprehending the new form of orientalism studies and also for reason of close relationship of orientalism with Western countries' colonialism activities. Whereas in the second part, we tried to bring up the orientalist studies' development progress in the world of West on the basis of France, the US and the Soviet Union. We tried to restrict our evaluation with the period of 1945-1980. Moreover in this part we thought fit to give more emphasize to the progress of orientalist studies in the US which emerged from the Second War as a super power of the modern world.

Key Words: Orientalism, Second War, USA, USSR, Massignon, Berque, Gibb, Lewis, Grunebaum, Middle East Studies.
